

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 126 2005

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Petra Söderlund (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Box 632, 751 26 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2006 och för recensioner 1 september 2006.

Uppsatsförfattarna erhåller särtryck i pappersform samt ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil, lagrad på en diskett.

Abstracts har språkgranskats av Sharon Rider.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet Pg: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapetets hemsida kan nås via adressen www.littvet.uu.se.

ISBN 91-87666-23-5

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Elanders Gotab, Stockholm 2005

Sjuttonhundratals 2004, Tema känsla. Red. Jakob Christensson (Årsbok för Sällskapet för 1700-talsstudier).

Detta är första numret av årsskriften från det svenska sällskapet för 1700-talsstudier. Man väljer redan från början att ta ett tvärvetenskapligt grepp på en ständigt aktuell fråga, nämligen om känslornas beskrivning och funktion i det svenska 1700-talet. Det är nio artiklar som behandlar, ur olika perspektiv, volymens övergripande tema: känsla. Bidragen utgår från föredrag hållna vid ett symposium om känsla och känslouttryck i det svenska 1700-talet, anordnat av Anna Cullhed och Ann Öhrberg i Uppsala hösten 2003. Symposiet och artiklarna anges som startpunkten för en tvärvetenskaplig diskussion om tidens uttryck för sensibilitet, med syftet att samla upp tendenser och jämföra utgångspunkter och frågeställningar. Cullhed och Öhrberg menar att diskussionen kräver ett tvärvetenskapligt angreppssätt för att komma åt komplexitet i 1700-talets syn på och förhållande till känslor och känslouttryck.

1700-talets känslolägen har av hävd intresserat svenska litteraturforskare alltsedan Martin Lamms *Upplysningstidens romantik* (1918–1920). Traditionellt har fokus legat på sentimentaliteten, det personliga uttrycket och förhållandet till pietismens och herrnhutismens diktning. De primärt litteraturvetenskapliga artiklarna förhåller sig, mer eller mindre uttalat, till den bild av århundradet som denna forskningstradition förmedlar. Ett ytterligare förenande drag för flera av dessa är att lyfta fram den klassiska retorikens grepp, figurer och troper som medel för att förmedla känslor och påverka läsarna. Detta gäller även den expressiva och antiklassicistiska sentimentaliteten från århundradets avslutande decennier. De artiklar som inte utgår från litteraturvetenskapliga frågeställningar har ett mer uttalat komplext förhållande till känslan som begrepp. Det gäller inte minst frågan om känslans historicitet och hur dess beteckningar överensstämmer med eller är relevanta i vår samtid. Det finns dock även gemensamma, tvärvetenskapliga teman. Cullhed och Öhrberg exemplifierar ett antal teman, som förenar två eller flera av texterna, med kontinuitet och förändring, kön, den kännande kroppen och kommunikativa strategier.

I det inledande bidraget återvänder idé- och lärdomsforskaren Karin Johannisson till begreppet *nostalgia*, med en genomgång av hur nostal-

gin uppstår, kategoriseras och diagnosticeras som sjukdom vid 1700-talets början. Därefter skisseras den utveckling som leder fram till att sjukdomstillståndet vid slutet av århundradet omdefinieras till en allmän känsla. Framställningen inleds emellertid med den mer generella frågan om det över huvud taget går att fånga och beskriva en 1700-talskänsla. Johannisson menar att detta är möjligt och artikeln kan ses som ett exempel på hur en känsla uppstår och kontextualiseras i samtiden. Avslutningsvis ställs även frågan hur känslor ska tolkas historiskt. De är antingen universalistiska – med biologiskt ursprung och därmed ahistoriska – eller historiskt bundna och då påverkade av social, kulturell och även vetenskaplig samtidskontext. Frågan lämnas öppen, men dess relevans och aktualitet framgår av att flera av de andra texterna i samlingen förhåller sig till och relaterar den till respektive undersökningsobjekt.

Så är till exempel fallet med historikern Jonas Liliequists artikel om två erotiska texter från 1700-talet. Frågan som ställs är i vilken utsträckning kulturella föreställningar och koder för att uttrycka manlig kraft och vitalitet strukturerade mäns sexuella känslor och beteenden. Framställningen framhåller genus- och maktaspekter och diskuterar hur dessa realiserar i respektive skrift. En svårighet är att texterna inte har något gemensamt i fråga om syfte och berättarposition och inte heller i vem eller vilka de ursprungligen riktade sig till. Resonemanget hade kunnat vidgas och problematiserats ytterligare med en genrediskussion. Detta hade gett en bakgrund av litterära konventioner och schabloner för de stereotypier i sexualbeskrivningen som lyfts fram.

Manlig sexualitet står även i centrum för Karin Hassan Janssons bidrag, om än ur ett helt annat perspektiv. Här undersöks synen på och beskrivningen av mannens sexuella lust i våldtäktsmål från 1600- och 1700-talen. Även denna text inleds med en diskussion av kopplingen mellan sexualiteten som drift och dess eventuella relation till det övergripande känslotemat. Sexuell lust ses här som historiskt bunden och beroende av kulturell och historisk kontext. På detta antagande byggs sedan tanken om att föreställningarna om åtrå, begär och känsla i 1700-talet sågs som nära förbundna. En ytterligare förutsättning är att känslouttrycken var könskodade och att känslor uttrycktes olika beroende på kön och på sociala villkor. Från dessa utgångspunkter diskuteras sedan skrivningarna i våldtäktsmål. Den äldre uppfattningen, från 1600-

talet, var att den som inte kunde behärska sin lust inte kunde betraktas som en fullständig man. Våldtäktsanklagelserna ansågs också vara allvarligare ju högre samhällsposition den åtalade hade, vilket kan ses som ett exempel på hur börd och position sattes före person i stormaktstidens representativa samhälle. Detta synsätt förändras under 1700-talet och Hassan Jansson beskriver det som att mannens lust naturliggörs. Nu förs det från rättens sida fram som en förmildrande omständighet att de anklagade har fallit offer för naturen och därigenom inte kan bemästra lusten. Argumentationen förs således från en direkt motsatt utgångspunkt än under det föregående seklet. De iakttagna förändringarna i synen på den manliga sexualiteten under senare delen av 1700-talet överensstämmer med Liljequists slutsatser. Dessa båda artiklar kommer, utifrån helt olika undersökningsobjekt, fram till att liknande förändringar i synen på manlig sexualitet har skett. Kopplingen till känslotemat är visserligen inte direkt, men kompletterar mer traditionella undersökningar. Här problematiseras också definitionen av känslobegreppet, inte minst ur ett 1700-talsperspektiv och en polemik med flera andra forskare om civiliseringstanken inleds.

I konstvetaren Martin Olins bidrag flyttas uppmärksamheten till de stora känslornas formaliserade avbildande inom måleriet i 1700-talets Frankrike. Artikeln redogör för den lära om passionernas avbildande som fick ett stort genomslag och blev normerande för passionernas avbildande i 1700-talets Frankrike. Läran bygger på det 1698 postumt utgivna illustrerade manuskriptet av en föreläsning av Ludvig XIV:s främste målare, Charles Le Brun. Olin redogör för hur Le Bruns system kodifierades och konstaterar att systemet blev dominerande under 1700-talet. Detta trots att det givetvis fanns de som försökte bryta med dessa normer och som strävade efter naturlighet i återgivningen av känslouttryck. En orsak till systemets livskraft var att det sanktionerades av akademien, så den som ville nå framgång som konstnär var tvungen att acceptera och bruka Le Bruns anvisningar. En ytterligare orsak var att många av de motiv som målades innehöll situationer som visade upp känslor och passioner som varken konstnären eller dennes publik hade sett eller upplevt. Ett av flera illustrativa exempel som Olin återger på detta är det speciella uttrycket av lidande och triumf i en döende kristen martyrs ansikte.

En helt annan diskussion om uttryck för kris-

ten passion finns i kyrkohistorikern Anders Jarlerts bidrag. Han tar upp synen på den religiösa känslan i det sena 1700-talets svenska kyrkoliv, ett problemkomplex som diskuterats under lång tid. Jarlert menar att en feltolkning ligger bakom den traditionella bilden av hur en ortodox fromhet utan känsla möter en herrnhutism som kom att revolutionera synen på känslan och dess uttryck. Orsaken till denna missuppfattning anser han vara en metonymisk sammanblandning av genrer, där skolteologin har kommit att stå för ortodoxin som helhet och att den känslsamhet som uttrycks i psalmer, bibellitteratur och bönböcker har setts som förelöpare till pietismen. Jarlert drar istället skiljelinjen mellan hur förhållandet mellan känsla och förnuft uppfattades. I herrnhutismen är känslan inte längre instrumentell och underordnad den intellektuella reflektionen. Den får större frihet från förnuftet och objekt och subjekt blir ett i den religiösa upplevelsen.

Ett av de litteraturvetenskapliga bidragen är Marie Christine Skunckes artikel om retorik, medier och känslor. Där anges redan inledningsvis att framställningen är en tentativ skiss av vad som framstår som en fruktbar undersökning om materialet utvidgas och om tidsperspektivet breddas. Efter en inledande genomgång av känslans funktion och vikt i Quintilianus och Vossius retoriska skrifter, uppmärksammas känslornas funktion i tre tryck från den gustavianska tiden. Det första är ett exempel på den rojalistiska propagandan från Gustaf III:s första tid vid makten, som både använder lovprisning och känslor för att övertyga om att ryktena om enväldestendenser saknar substans och för att desarmera talet om flärd och slösaktighet. Vidare visas hur det känslomässiga dominerar framställningen och exemplifieringen i en anonym pamflett som brännmärker adliga officersares övergrepp mot meniga soldater. Det mest intressanta är emellertid det tredje exemplet. Det är en tidskrift, skriven och utgiven av en Catharina Ahlgren. Genre- och stilmässigt definieras publikationen som en korsning mellan den sentimentala brevromanen och essätidskriften i samma tradition som *Spectator* eller Dalins *Argus*. Stilen och tonläget är det känslolösa. Texterna innehåller exklamationer, tårar och inte minst gestaltas talarens oförmåga att fortsätta sin framställning på grund av att hon övermannats av känslor. Det senare markeras genom *points de suspension*, de berömda punkterna som skulle komma att bli en viktig del av Lidners poetiska stil. Avslutnings-

vis konstaterar Skuncke att Ahlgren uttalat anger att gestaltandet av känslor på detta sätt är knutet till författarens kön och ett bevis för att texten är ett direkt uttryck för hennes känslor. Därigenom anges den skilja sig från de andra omnämnda texterna genom att känslan här är ett mål i sig. Känslolosamheten i framställningen syftar inte till något utöver att skapa en emotionell gemenskap mellan författarinnan och den kvinnliga läsekretsen. Artikelns avslutning låter ana att den känslosamma prosan mer allmänt kan ha varit ett sätt att markera ett kvinnligt skrivsätt i början av 1770-talet. Det vore intressant att ta del av en mer utförlig undersökning för att se hur pass spridd denna stil var i samtiden och hur kvinnliga efterföljare till Ahlgren svarade på de förändrade genusförutsättningarna när stilen flyttades över till den svenskspråkiga sentimental poesis med Lidners "Grefwinan Spastaras död" ett decennium senare.

Känslor, retorik och kön tas även upp i Mats Malms bidrag, men då ur ett helt annat perspektiv. Malm har i andra sammanhang diskuterat rädslan för det sinnliga och njutbara språket i en genomgång av det liderliga språket i det svenska 1600-talets litteratur. I denna artikel relateras emellertid denna rädsla till estetikkens genombrott under 1700-talet i fokus. Hur detta inte bara skedde på retorikkens bekostnad, utan i direkt polemik mot den äldre språksynen, byggd på ett föreställningskomplex om att språket hade en kroppslig dimension och därmed utgjorde ett hot om de språkliga utsmyckningarna blev alltför omfattande. Enligt detta traditionella synsätt utgjorde det liderliga språket genom dessa utsmyckningarna, ett direkt hot mot både talaren och hans publik. Detta hot undanröjes dock i och med idén om den estetiska intresselösheten. Det finns då inte längre något hot i framställningar som är inriktade på affekt och språkligt utsmyckade. Lösningen ligger i att det inte förekommer någon bakomliggande retorisk agenda som kan påverka publiken i ett konstverk tillkommet i enlighet med en intresselös estetik. Slutsatsen blir att det sinnliga inte längre är kopplat till och kan smitta sinnen och kropp. Malm uttrycker detta med att den försvarslöse betraktaren ersätts med den kraftfulle betraktaren och att intresselösheten står som garant för att det inte finns bakomliggande onda avsikter.

Skuncke och Malm berör den traditionella synen på känsla och litteratur under 1700-talet, men diskuterar nya synsätt och problem. Litteratur-

vetaren Otto Fischer tar emellertid ett fast grepp om ett av sentimentalitetens och känslouttryckens monument inom den svenska 1700-talslitteraturen: Hedvig Charlotta Nordenflychts diktsamling *Den sorgande Turtur-Dufwan* från 1743. Fischer menar att det går att utvinna ytterligare mening ur och även ändra synen på samlingen i förhållande till en omfattande tidigare forskning. Denna har traditionellt sett Nordenflychts diktsamling som ett tidigt exempel på en jagcentrerad, subjektiv känslolyrik, i motsats till samtidens retoriskt styrda rolldiktningen. De senaste decenniernas forskning har tagit fasta på andra aspekter av Nordenflychts diktsamling och relaterat den till 1600-talets pastoraldiktning respektive 1700-talets andaktsdiktning. Dessa textmodellens tillämpbarhet indikerar också att det handlar om ett diktjag som är en retorisk konstruktion och inte om subjektiv känslolyrik. Ingen av modellerna täcker dock in diktsamlingens syfte och förklarar inte fullt ut diktjagets eller känslornas funktion, enligt Fischer. Den avancerade och komplexa utgivarfiktionen – som i sig påminner om de fiktiva förhållandena som omger sonetterna i Skogekär Bergbos *Wenerid* – definieras som ett berättarteckniskt grepp att visa fram en kommunikation utan avsedd mottagare och utan kommunikativt behov. Diktjagets behov är inledningsvis enbart expressivt, att uttrycka sin sorg utan att göra det inför någon annan, men sorgen betraktas även som kommunikation och de problem detta för med sig ses också som ett nytt grepp. Dikterna tematiserar där sin egen oförmåga att uttrycka vad poeten vill kommunicera. Denna läsning av diktsamlingen som en helhet leder till att ett narrativt mönster framträder kopplat till diktjagets olika tilltal. Kommunikationsproblematiken gestaltas då inledningsvis i diktjagets tilltal av den döde maken, vilket inte leder till någon respons. Diktjaget vänder sig därefter inåt, till sig självt, för att slutligen rikta sig till Gud. Fischer konstaterar att slutpunkten, med tilltalet av den allsmäktige är traditionellt, att diktsamlingen därigenom kan sägas beskriva ett frälsningsdrama. Det nyskapande anses ligga i självtilltalet, i monologen. Den ansluter varken till religiös eller till vitter diktning och avviker från den retoriska sättningen i det att en tilltalad saknas. I denna slutsats hamnar Fischer inte långt från den traditionella synen på diktsamlingen som något nytt genom dess intima subjektivitet, även om vägen dit går via andra iakttagelser och en annan typ av argumentation än i äldre

forskning. Vad som däremot skiljer är emfasen på de retoriska och berättartekniska medel som används för att skapa de skiftande och samspelande tilltalssituationerna i samlingen.

Även det avslutande bidraget granskar en författare som traditionellt har en tydligt markerad och väldefinierad plats i den svenska litteraturhistoriens sentimentalitet. Litteraturvetaren Roland Lysell läser här några texter av Bengt Lidner ur romantikens synvinkel. Slutsatsen blir att Lidner inte uppfyller kraven för att kvalificera sig som en romantisk diktare. Han förblir en expressiv, sentimental vitterhetsutövare i det sena 1700-talets gustavianiska kulturliv. Lysell menar att Lidner visserligen fokuserar på känsluskiftningarnas detaljer i linje med romantikerna, men att retorik och stilfigurer inte skapar bilder eller skiktningar i de poetiska berättelserna som ger de estetiskt komplexa texter som återfinns hos de efterföljande romantikerna. Lysells slutsatser skiljer sig således inte mycket från den traditionella bilden av Lidners författarskap. Lidner var ingen sann romantiker utan en sentimental poet i det sena 1700-talets Sverige, en förromantiker om man tycker att en sådan beteckning känns relevant. Lidners dikter gestaltar diktjagets dramatisering av sitt eget berättande. Detta sker genom arsenalen av affektinriktade grepp, troper och figurer i den klassiska retoriken och Lysell konstaterar att Lidners texter saknar tillgång till de dynamiska och filosofiska system som romantikerna anknöt till i beskrivningen av känslans skiftningar.

I inledningen nämner Cullhed och Öhrberg att ambitionen med att samla dessa artiklar är att samla upp tendenser och att jämföra utgångspunkter och frågeställningar från de olika disciplinernas områden. Det är också något som uppfylls. Här framgår tydligt olikheterna i bidragen, utifrån varierande forskningsinriktningar och -traditioner i närmandet till det gemensamma känslotemat. De olika problemen och angreppssätten visar på svårigheterna i att enas i beskrivningen av – och även i definitionen av – känslornas 1700-tal. Det är givetvis inte av ondo, utan utgör en utgångspunkt för fortsatt tvärvetenskaplig diskussion både inom och utanför det svenska sällskapet för 1700-talsstudier.

Stefan Ekman

Torkel Stålmarck, *Medelmåttan. Ett porträtt av Carl Gustaf af Leopold*. Norstedts. Stockholm 2005.

Medelmåttan, anpasslingen, fursteslickaren, smickraren, ränksmidaren, hypokondrikern, kverulanten... Varför ska man minnas en författare med dessa egenskaper? Vad finns det för skäl att skriva en bok om en sådan gestalt i vår litteraturhistoria? Varför skriva en bok om en diktare om vilken det redan för ett halvsekel sedan kunde konstateras att han var, med E. N. Tigerstedts ord, förvisad ”till den litteraturhistoriska skräpkammaren”? Man kan också fråga sig varför man skriver en bok om Leopolds liv och dikt när det redan är gjort, visserligen för knappt femtio år sedan, men grundligt, i fem band – av Olle Holmberg. Torkel Stålmarck, eminent kännare av svenskt 1700-tal och de senaste åren författare till en rad elegant utformade och läsvärda diktarporträtt från detta sekel – Jacob Wallenberg, Hedvig Charlotta Nordenflycht och Bellman – har naturligtvis själv ställt sig dessa frågor. Det framgår av hans förord där hans försvaret för att nu ”harva på samma åker” som Holmberg är att dennes verk numera är svårtillgängligt och – underförstått – genom framför allt sitt omfång kanske inte längre erbjuder den mest effektiva formen för en berättelse som söker hålla liv i minnet av en författare som Leopold (även om han ”en gång ansågs tillhöra de stora”). Det kan med andra ord vara dags att med en ny, ”mer anspråkslös berättelse”, blåsa liv i den vittra skuggan – så resonerar Stålmarck. Det är ett fullt legitimt skäl till att återvända till Leopold, hans insatser och hans verk. Men det är klart: Stålmarck är ju så mycket karl för sin hatt att han samtidigt som han klädsamt nog tar av sig hatten för Holmberg också understryker att han gjort sina egna prioriteringar när det gäller vad han valt att koncentrera sig på i sin skildring av Leopold och hans tid. Det enda val som Stålmarck uttryckligen redovisar är dock det att han lämnat Leopolds insatser som filosofisk skriftställare och debattör åt sidan med motiveringen att de är ”av uteslutande idéhistoriskt intresse” och att de dessutom som sådana inte är särskilt intressanta. Vilka vägval Stålmarck i övrigt gjort i förhållande till tidigare undersökningar och porträtteringar av Leopold får man inte veta i det modest hållna förordet. Även om Stålmarcks ambitioner inte varit att försöka skapa en ny och överraskande bild av Leopold som aktör och författare hade det varit bra om han hade va-